

ԿԱՐԱՊԵՏ Կ. ՃԱԿՆԱՋԱՐԵԱՆՑ

ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՅԱՅՆՍԶԱՐԵԱՆՑ

(ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ)

Ա.

Մեր հոյակապ հայրապետներից մէկը, տ. Ներսէս Աշտարակեցին, սովոր էր միշտ գանգատել, թէ վանական դասի մէջ մարդ չունի եկեղեցու վարչական պաշտօնների համար:

Ասենք այդ սովորութիւնը գրէթէ ժԹ. դարու բոլոր կաթողիկոսներին էր յատուկ, որոնք այդ անուամ էին մեծ մասով իրենց անգործութիւնը վարագործելու համար:

Սակայն տ. Ներսէս Ե. իւր տրտունջներն յայտնելու ժամանակ, անշուշտ, ուզում էր իւր նախորդի, տ. Յովհանէս Ը. Կարբեցու հայրապետութեան ապարդիւն լինելն ապացուցանել:

Փայլուն չէր արդարեւ Կարբեցու հայրապետութիւնը և նայելով այն պայմաններին, որոնց մէջ նա ժառանգեց հայրապետական աթոռը, չէր էլ կարող փայլուն լինել: Սակայն մի բան հաւաստի է, որ տ. Յովհանէս Ը. հետամուտ եղաւ վանական դասի հեղինակութիւնը բարձր պահելու, և այդ նպատակի համար բարեկարգելով Մայր աթոռի ժառանգաւորաց դպրոցը, տպարանն ու գրանոցը, սկիզբն դրեց վանական նոր սերունդ պատրաստելու գործին: Այդ գիտենք մենք նորա սկզբնական գործունէութիւնից, որին նա ձեռնարկեց գրէթէ իւր օծումից անմիջապէս յետոյ (օծուեցաւ 1831 նոյ. 8 ին):

Այսպէս, օրինակ, 1832 փետր. 6-ին նա գրում է

Տփլիսի Մինաս եպիսկոպոսին, որ «Հաւարարցի տպագործ Յովակիմին» որն յառաջ Ներսիսեան դպրոցի տպաբանումն էր ծառայում, վարձէ և ուղարկէ Էջմիածին, որովհետեւ արդէն տպարանի պիտոյքները պատրաստել է և կարելի է գործն սկսել: Նոյն փետր. 27-ին կաթողիկոսը գրում է Մոսկով Սալանթեան Միքայէլ վարդապետին (յետոյ արքեպիսկոպոս) որ ս. Էջմիածնի և Վաղարշապատի ուսումնարաններում հայկաբանութեան ուսուցիչ է կարգել Թաղիադեան Մեսրոպին, որն ասում է, ընդունակութիւն ունի և տպարանի գործադրութեան, և նորա միջոցով ինքը բերել է տուել Հնդկաստանից նոր պարագաներ: միևնոյն ժամանակ կաթողիկոսը պատուիրում է Սալանթեանին իրեն հետ Մոսկովից բերել «Երկու լաւագոյն ձուլիչ»: Նոյն տարուայ մարտ ամսին կաթողիկոսը գրում է Ս. Պետերբուրգ Լազարեան իշխաններին, թէ արդէն չորս ամիս է ինչ սկսուել է ուսումը վանքի և գիւղի ուսումնարաններում, իսկ յունիսի 29-ին նշանակելով Շահխաթունեան Յովհաննէս վարդապետին (յետոյ եպիսկոպոս) Սինօդի անդամ, կաթողիկոսը միևնոյն ժամանակ կարգում է նորան շառանձին վերահայեաց հոգաբարձու ի վերայ գործարանի տպագրութեան, եւ գրանոցի Մայր Աթոռոյս» և այդ պարտաւորութիւնների համար յանձնում է Շահխաթունեանին յատուկ գրաւոր հրահանգներ: Այդ իսկ ժամանակներում տ. Յովհաննէս Ը. ունեցաւ յատուկ թղթակցութիւն Լազարեան Խաչատուր աղայի հետ, որը խոստացաւ ուղարկել Մոսկովից տպարանի համար լաւ վարպետներ, դպրոցի համար մատնացոյց արաւ ձեռնհաս ուսուցիչների, և յանձն առաւ երեք աշակերտ ընդունել Լազարեան Ճեմարանն ըստ ընտրութեան կաթողիկոսի:

1832 յունիսի 23-ին տ. Յովհաննէս Ը. պատուիրում է Յովսէփ արքեպիսկոպոսին ամէն միջոց գործ դնել գնելու կամ մի կերպ ձեռք բերելու Ալլահիւքրեան Մարտիրոսից այն հազուագիւտ ձեռագիրը, որ «Յայսմաւուրքից էլ ա-

ւելի մեծ» դիրք ունի: Տեղը չէ Կարբեցու այսպիսի ձեռնարկութիւնները միառմի թուել և բացատրել նոցա ընթացքը. այսքանն յիշելն էլ կարևոր էր ցոյց տալու համար, թէ տ. Յովհաննէս Լ. իւր հայրապետութեան սկզբիցս. էջմիածնի անշքութիւնը փարատելու համար դպրոց, տպարան, գրանոց բարեկարգելու հետևեցաւ և իւր վանականներին այդ հաստատութիւնների շուրջը ժողովելու և զարգացնելու մեծ հակումներ ցոյց տուեց: Թէպէտև խիստ անյաշող պայմանների մէջ գոյով, նա հետզհետէ աւելի ևս շփոթուեցաւ նոր աննպաստ հոսանքների մէջ, սակայն իւր ձգտումներից չշեղուեցաւ երբէք: Սորա պերճախօս յայտարարն է Շահխաթունեան Յովհաննէս եպիսկոպոսի նման միաբանի ներկայութիւնն և նորա կրկնահատոր պատկառելի հրատարակութիւնն «Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի» որինմանը Մայր Աթոռի միաբանութիւնն ու մամուլն այլևս պատեհութիւն ունեցած չեն լոյս ընծայելու:

Տ. Ներսէս Ե, որ յաջորդեց Կարբեցի հայրապետին, եկաւ սակայն երկաթէ գաւազանով ուղղութեան բերելու իրեն աչքին անպէտք երևցած միաբանութիւնն և վանելու ցրուելու առհասարակ վանական դասը: Այդ և եղաւ պատճառ, որ նորա օրով վանքերն սկսեցին անշքանալ և վանականներն, ով ինչպէս կարողացաւ, թողին հեռացան և փախան դէպի Տաճկաստան և այլ տեղեր¹: Այդպիսի փախստականներից մէկն էր և հռչակաւոր Կարապետ վարդապետն Շահնազարեանց:

Տեսնենք նախ թէ ինչպէս անցաւ այս վարդապետի կեանքը մինչև այդ պատահմունքը: Եթէ կան ժամանակակիցների յիշատակարաններ և պաշտօնական թղթեր, որոնք տալիս են մանրամասն տեղեկութիւններ նորա

1. Ծանօթ են Մխիթարեան Աբէլ, Արշարունի Յովհաննէս, Օձնեցի Վարդան, Մժէժեան Մարտիրոս, Արարատեան Սերովբէ վարդապետները, որոնք տ. Ներսէսի մահից յետոյ վերադարձան Մայր աթոռ և շատերն հասան արքեպիսկոպոսական պատուի:

կեանքի և գործունէութեան մասին, դժբաղտաբար, որքան մեզ յայտնի է, նոքա հրատարակութեան տրուած չեն: Մեզ մնում է միայն համախմբել և դասաւորել այստեղ այն ինչոր յայտնի է մեզ մինչ ցայս լոյս տեսած հրատարակութիւններէց ¹:

Բ.

Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանց ծնաւ 1814 թուին մայիսի 14-ին ². Պարսկաստանի Համադան քաղաքում: Նա, անշուշտ, սերուած է աղնուական տանից, որովհետեւ ինքն իւր պապին անուանում է ³. Մելիք Շահնազար: Նորա հայրը, Մելքում, վաճառականութիւն էր անում Պարսկաստանում: Թէ ինչ հանգամանքների մէջ անցաւ նորա սկզբնական դաստիարակութիւնը, մեզ անյայտ է: Արարատեան երկրի Ռուսաց տիրապետութեան տակ անցնելուց յետոյ, թուի թէ նորա ծնողը նախադասեցին գէթ իրենց զաւակին քրիստոնեայ աշխարհում կըրթել: 1828 թուին մենք տեսնում ենք Շահնազարեանցին Մայր Աթոռում իբրեւ ժառանգաւորաց դպրոցի աշակերտ: Նա ինքը գրում է ⁴ իւր մասին թէ յայմի 1834 ի վարդապետարանին սրբոյ էջմիածնի ի մարզս դեգերէի հոե-տորական և աստուածաբանական ուսմանց:

1. Արեւելեան Մամուլ 1875. Արաքս, Բ. տարի:

2. Արաքս, Բ. տարի, եր. 71. Արեւել. Մամուլ 1875 Սեպտ.— Ոմանք Շահնազարեանի ծնունդը դնում են 1810-ին (տ. Ընդարձ. Օրացոյց ազգ. Հիւանդանոցի 1901, եր. 61.— Այս թուականին է յարմարում և այն տեղեկութիւնը թէ Շ. վախճ. 54 տարեկան հասակում (տ. Արաքս, Բ. տ. 60):

3. Եւ յիշատակ հոգևոր ծնողին իմոյ և բարեբարի Յովսէփայ արքեպիսկոպոսի Վեհապետեան, հաւուն իմոյ, Մելիք Շահնազարի, հօրս, Մելքումի, մօրս, Սանամի, եղբօրս, Ղազարու, և քեռս, Նապաթի, ի Գրիստոս ննջեցելոց. տ. Մովս. Կաղանկատուացի, հատոր Բ. Փարիզ, 1860.

4. Ղևոնդ պատմագիր, Փարիզ, 1857, Ազգ:

Ժառանգաւորաց դպրոցի աշակերտութիւնն այսպիսով տևեց 5—6 տարի և նորա կրթութիւնն այն էր, ինչոր յատուկ էր այն ժամանակուայ վանականներին, ուսանում էին գլխաւորապէս Ս. Գիրք, հայկաբանութիւն, ճարտասանութիւն, եկեղեցական պաշտամունք և վայելչագրութիւն: Սակայն դպրոցական այդ շրջանում արդէն ձևակերպւում էր Շահնազարեանի բուռն հակումը նախնեաց յիշատակարաններն ուսումնասիրելու. «ի փառս գրէի անձինս, ասում է¹, եթէ հնարէի զկենդանագործութիւն կիսամեռ յիշատակարանաց իմոց նախնեաց, զորս տգիտութիւն և անփութութիւն թողին ցարդ 'ի խաւարի անտես ի ժողովրդենէ»:

Նորա այդ հակումը դեռ դպրոցի մէջ արտայայտութիւն գտաւ այն եռանդուն ընդօրինակութիւնների մէջ, որ կատարում էր հնադարեան վանքի գրանոցի գրչեայ մատենաներից, որոնցից հանում էր գլխաւորապէս նախնի հայ պատմիչների գործերը:

Որքան և հաւաստին չգիտենք, իրերի ընթացքից երևում է սակայն, որ Շահնազարեանի այդ հայկական պարապմունքներին ուղղութիւն տուողն եղած պէտք է լինի յաւէրժացեալն Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահխաթունեան, ս. էջմիածնի այն ժամանակուայ լուրջ հայկաբանն և հնագէտը, որ դեռ նոր էր սկսել իւր ուսումնասիրական գործունէութիւնը Մ. Աթոռի միաբանութեան մէջ²:

1. տ. Ղևոնդ պատմ. Ազդ.

2. Շահխաթունեան ծն. 1799 մայ. 20-ին. յանձնուեցաւ Մ. Աթոռի դպրոցն 1814 թ. երկու տարի յետոյ Աստուածատուր արքեպիսկոպոսը նուիրակութեան գնալիս ուրիշների հետ միասին Շահխաթունեանին էլ տարաւ հետը Կ. Պօլիս, ուր և յանձնեց նորան հմուտ ուսուցիչների դաստիարակութեանը: Աստուածատուր առանձին իմն խնամք ունեցաւ իւր սաների վերայ և յատուկ ծախքեր արաւ նոցա համար ուսուցիչներ վարձելու. բացի հայերէնից Շահխաթունեան ուսաւ նաև յունարէն ու թուրքերէն: 1820 մարտի 25-ին Աստուածատուր ա. եպիսկ. ձեռնադրեց Շահխաթունեանին սարկաւազ Փիլիպպոսաւորի եկեղեցում. հինգ

Շահխաթունեանից զատ կային Մ. Աթոռում և ուրիշ գիտուններ, որոնք ժամանակի սովորութեան համեմատ իրենց սեպուհ պարտականութիւն էին համարում վանքի համար ժառանգաւորներ պատրաստել զպրոցի ընդունակ աշակերտներէից: Անձնական զրկանքների գնով նոքա ոչ միայն պահպանում էին վանքն իբրև իրենց հարազատ տուն և օթեան, գերազանց քան իրենց բուն ծննդավայրը, այլև ոգևորուած էին անհուն սիրով դէպի ազգային նուիրական աւանդները, սիրում էին գիր գրականութիւն, պատմական հնութիւններ, լեզուի մշակութիւն և այլն: Ինչ և լինէր այդ մարտիկների բարոյական նկարագիրը, նոցա ոգին և ուղղութիւնը, մի բան հաւաստի է, որ Մայր Աթոռի այդ հին միաբանները ջերմագինս փարած էին հոգևորականի բուն կոչման յատուկ գործունէութեան, ընդգրկած էին ազգի վշտերն իբրև իրենց անձնական վիշտ և գործում էին ամենայն անկեղծութեամբ և անձնուիրութեամբ: Նոցա այդպիսի տրամադրութեամբ միայն կարելի է բացատրել այն, որ չնայելով Դաւիթ-Դանիէլեան ժամանակի վշտալի տնաւեր դէպքերին, այնուամենայնիւ Աթոռի մէջ չպակասեցան Շահխաթունեանի նը-

տարի յետոյ նա իւր սարկաւազի հետ միասին վերադարձաւ Մ. Աթոռ և 1826 մարտի 21-ին ձեռնադրեց նորան աբեղայ, շուտով նա վախճանեցաւ և նորա թողած ժառանգութեան մասին Շահխաթունեան բաւականին հաւածանք կրեց, մինչև որ 1828 փետր. 18-ին տ. Նփրեմ կաթողիկոս նորան մխիթարելու համար հրամայեց տալ նորան վարդապետական գաւազան: Այդ ժամանակից սկսուեցաւ նորա բեղմնաւոր գործունէութիւնը Մ. Աթոռի դպրոցի, գրանոցի և այլ հաստատութիւնների օգտին: 1841 յունիսի 22 տ. Յովհաննէս Ը. ձեռնադրեց նորան եպիսկոպոս, 1846-ին տ. Ներսէս Ե. նշանակեց նորան ժառանգաւորաց դպրոցի տեսուչ. վախճ. 1849 թուին և թաղուեցաւ իւր հայրենական Շահրիար գիւղում: Շահխ. ուրիշ ընկերների հետ միասին միտք ունէր Սեւանայ վանքում մի ուսումնական միաբանութիւն հաստատել. այդ բարի խորհուրդը չիրագործուեցաւ իրենից անկախ պատճառներով: Ար. եպ. Սեղրակեան Յովհ. եպս. Շահխաթունեանի կենսագրութիւնը, Ս. Պետերբ. 1898.

ման գիտուն, ուսումնասէր և աւանդապահ միաբաններ, որոնք իրենց ոգին հաղորդեցին և նոր ժառանգաւորներին: Այդպիսի գիտուն միաբաններից են Գուլասպեանց Զաքարիա վարդապետ «վարժապետն ճարտասանութեան», Ղրիմեցի Յովհաննէս վարդապետ ընտիր գրիչն, հմուտ դիւանական գործերի և քաջ ռուսագէտ, Գրիգոր վարդապետ Աշտարակեցի «շարադիւրն կոնդակաց» և այլն:

Գ.

Ս. Էջմիածնում Շահնազարեանին յատկապէս հովանաւորում էր Յովսէփ արքեպիսկոպոս Վեհապետեան, որին նա անուանում է հոգեւոր ծնօղ և ըարերալո՛ւ Բարձր նըկարագրի տէր մարդ չէր Յովսէփ, սակայն ժամանակի միաբանութեան մէջ ամենից ճարպիկ, ժիր և գործունեայ վանականն էր, իսկապէս ասպարէզի մարդ, փառասէր, և ոչ գերծ շահասիրութիւնից: Տ. Յովհաննէս Ը. Կարբեցու ազգականն ու որդէգիրն էր նա, ինքն էլ Կարբեցի, տէր Մարուգեանց Մատթէոսի որդի, որ սկզբում տ. Նփրեմ Ա. կաթողիկոսի սպասաւորն էր և Աշտարակեցի Ներսէս արքեպիսկոպոսի մտերիմն և անձնուէր բարեկամը. վերջինիս Բեսարաբիա հեռանալուց յետոյ տ. Նփրեմ նշանակեց Յովսէփին Սինօղի անդամ և Մայր Աթոռի կառավարիչ. գրաւելով Աթոռում Աշտարակեցու տեղը, նա այդ ժամանակ և երևի յորջորջուեցաւ «պատիկ Ներսէս» առանց ունենալու նորա բարեմասնութիւնները: Քաջ բնորոշել է Յովսէփին Սերովբէ Եպիսկոպոսը, որ 1830-ին գրում է¹ կոմս Պասկևիչին «Յովսէփ վարդապետը... Ներսէս արքեպիսկոպոսից աւելի խորամանկ է և խաբեբայ, բայց չունի, ասում է, ոչ նորա միջոցներն և ոչ նորա կրթութիւնը»:

Իբրեւ պատիկ Ներսէս Յովսէփ ազդեցիկ տեղ ունէր վանքում Աշտարակեցու կուսակցութեան մէջ, որն այն

1. Երեցեան Ա. Ամ. Հ. կաթ. և Կովկասի Հայք, Ա. 380.

Ժամանակ կոմս Պասկևիչին հաճոյական չէր. այդ պատճառով կառավարութիւնն ուշադրութիւն դարձուց Յովսէփի ընթացքի վերայ. իշխան Վ. Բէհրուդեանը, որ այն միջոցին կառավարում էր Հայկական Աշխարհը, հրահանգ ստացաւ հեռացնել ասպարէզից Յովսէփին, եթէ վերջինս չուրանայ իւր բարեկամ և բարերար Ներսէսին. 1830 մայիսի 24 ին իշխանն հաղորդում է Պասկևիչին, որ իրեն յաջողել է բոլորովին գրաւել Յովսէփին և հեռացնել Ներսէսից, միևնոյն ժամանակ նա վկայում է, որ Մայր Աթոռում «խելացի և ճարպիկ» Յովսէփը մեծ ազդեցութիւն ունի կաթողիկոսի, սինօդականների և միաբանութեան վերայ, իշխանն Յովսէփի հաղորդած տեղեկութիւններով և համոզուեցաւ, որ տ. Եփրեմ կաթողիկոսի «իշխանութեան գրէթէ բոլորովին ոչնչանալու» և Հայոց եկեղեցական գործերի անկարգութեան պատճառը Ներսէս Աշտարակեցու կամքն ու կարգադրութիւններն են¹, Յայտնի է, որ այնուհետև շատ չքաշեց և տ. Եփրեմի հրաժարականն ընդունուեցաւ ու տ. Յովհաննէս Ը. գրաւեց հայրապետական աթոռն 1831 նոյ. 8-ին: Այդ ժամանակից տ. Յովհաննէսի հայրապետութեան գօրեղ նեցուկներէց մէկն եղաւ Յովսէփ, որին վեհն 1832 մայիսի 12-ին եպիսկոպոս ձեռնադրեց: Տեղը չէ տալ Յովսէփի լիակատար նկարագիրը, որին արժէ նուիրել մի առանձին բնութագրութիւն:

Պէտք է ասենք սակայն, որ այդ արհին տ. Յովհաննէս Ը. կաթողիկոսի մշտական և անփոփոխ գործակատարն էր ամեն բանի մէջ և իբրև հայրապետական սուրհանդակ նորան յաճախ կարելի էր տեսնել և ա. Էջմիածնի պատերից դուրս ևս այնպիսի տեղերում, ուր հարկ էր կամ մի խռովութիւն դադարեցնել, կամ անհրապարակելի մի գործ ծածկել քողարկել, կամ վերջապէս դրամական հաշիւներ մաքրել և կաթողիկոսի գանձը զօրացնել և այլն: Եւ պէտք է իրաւունք տալ այդ արքեպիսկոպոսին, որ ինչ-

1. Երից. Ա. անդ, 581 և 586:

պէս նորա անթիւ նամակագրութիւններէց¹ երևում է, ամեն տեղէլ յաջողում էր նրան միջին ճանապարհը գտնել:

Դ.

Յովսէփ արքեպիսկոպոս առանձին իմե խնամք ունէր իւր սանի ուսման և դաստիարակութեան վերայ: Նա իւր կողմից աշխատում էր նորան տալ գործնական ուղղու-

1. Թէպէտ և անկիրթ մարդ չէր Յովսէփը, նորա նամակներից երևում է սակայն, որ նա իւր ժամանակի այլ վանականների չափ հմուտ չէր շարադրութեան, և տառասխաներով գրելը նորան սովորական էր և գրում էր գրաբառ ու աշխարհաբառ խառն: Իբրև նմուշ նոյնութեամբ դնում ենք այստեղ մի հատուած այն նամակից, որ գրում է նա կաթողիկոսին 1836 մարտի 24 Գանձակից, — «Ամենայն կերպ վերջացուցի Գանձակու խռովութիւնն և լաւ եղանակաւ խաղաղացուցի, և տեսի գ. եկեղեցւոյ հաշիւսն և տիրեցի ամենեցունց արդիւնքն նաղտ ինչ որ գոյեացաւ. եղեալ տումարաւ մի սանակի մէջ կնքեցի և անցնեցի հայր Յարութիւն վարդապետ յաջորդին պահէ մինչև վերադառնալս և այնժամ արարից դասաւորութիւն որն թողից և որքանն առից յանուն Աթոռոյ: Կարգադրեցի ամենայն եկեղեցիս նոր ի նորոյ ամենայն անօթքսն տումար արարել երկու. մի օրինակ մինն մնասցէ իւրեանց մօտ և միումն մնասցէ առ Սինօթոսն մեր. հրաժարեցուցի ամենայն իշխանքն միուսանգամ չի խառնին ի գործս եկեղեցայց որպէս մինչև ցայսօր արարեալ են և փողերն եկեղեցայց ընդ իշխանութեամբ իւրեանց, որպէս կամեցեալ են արարեալ են այնպէս. այսուհետև մնայ ի ձեռս երեցփոխանին և ընդ իշխանութեամբ յաջորդ վարդապետին: Ի 22 ամսոյս օր ծաղկազարդի ձեռնադրեցաք քահանայք ըստ հրամանի վեհապատիւ Տեառնդ և ամենայն օշադամբոյրսն ստացայ կնքեցի և պահեալս յաջորդին մինչև ցվերադարձն մեր. իսկ եթէ մահ պատահի պատուիրեալ եմ իմով գրով որ կա ղութու մէջն թէ իմ անձնական քանի մի մանէթ թէ անուն տէրութեանդ և թէ դրամք եկեղեցայց յոյսցէ տէրութեանդ որպէս կարգադրեալ եմ. պատճառ այս կողմի ճանապարհն կարի վտանկաւորք են. աստուած ողորմի. ես այնպէս աւարտեցի գործս որ աւագ ուրբաթ օրն այդր 'ի սպաս տեառնդ լինէի. բայց էհաս կրկին հրամանագիրն վասնորոյ ուղղեցի գնալն այնկոյս. աղօթք տեառնդ լիցի ինձ զօրաւիք»:

թիւն, իւր հետ տանում էր հեռաւոր տեղեր, դիւրութիւններ էր տալիս նորան ճառեր և քարոզներ ասելու: Դեռ 1830-ին մարտ ամսի 9-ին, 22-ին և 26-ին Շահնազարեան, թէև տակաւին համբալ, քարոզներ է ասում Քիշնեւում, 1835-ին յունուարին կաթողիկոսի տօնի առթիւ կարդում է ճառ միաբանութեան առաջ, ինչպէս սովորական է Ս. Էջմիածնում, և այլն:

1835 հոկտեմբերին տ. Յովհաննէս Ը. առաջին անգամ իբրև կաթողիկոս ուղևորուեցաւ Ս. Էջմիածնից թիֆլիս, ուր շատ շքեղ ընդունելութիւն գտաւ: Նորա շքախմբի անհրաժեշտ անդամներից մէկն էր Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, որ իրեն հետ տարաւ և իւր սանին, Շահնազարեանին: Այստեղ վերջինս յանձնուեցաւ Յ և Դ. Արզանեանների մասնաւոր վարժարանն ուսուցէնի և թուաբանութեան գիտութիւնը կատարելագործելու: Արզանեաններից մէկն, Յակոբ, որ 1832 թուին վարեց Ներսիսեան դպրոցում տեսչի և բարձր դասարանների ուսուցչութեան պաշտօնները, ժամանակի ձեռնհաս ուսումնականներից մէկն էր. նա ուսումն առել էր Լազարեան ձեմարանում և ապա, Մոսկովի համալսարանում կատարելագործուելով, աւարտել էր կանդիդատի աստիճանով: Արզանեաններն իրենց ժամանակին արել են օգտակար ծառայութիւններ. նոքա թիֆլիսում ունէին հայերէն տըպարան, որտեղ իթիւս այլոց 1840 թուին հրատարակեցին Գաբրիէլ Աբէլեան Շաղինեանցի ծախքով մի «Քերականութիւն հայոց»: Շաղինեանցն այդ գիրքն ընծայեաց արքունի դպրոցաց Վրաստանի վասն ձրիաբար բաժանելոյ տնանկ համբալաց պարապելոց յունուամ մերս բարբառոյ»: մի բարի գործ, որի նմանը մեր օրերում դժուար է տեսնել:

Արզանեանների գովելի յիշատակներից մէկն է Հայոց պատմութեան ուսումը տարածելու նպատակով հին իշխանների և թագաւորների նկարներն ստեղծելն և հրատարակելը. երկար ժամանակ այդ պատկերները զարդա-

ըրում էին Հայոց տներն ու ժողովարանները. այժմ նորա-
այլ ևս սպառուած են. տպած և ձիթաներկ օրինակներից
կան Մայր Աթոռի թանգարանում:

Շահնազարեանի վերայ Արզանեաններն և նոցա վար-
ժարանն, անշուշտ, ունեցան բարերար ազգեցութիւն. այն
ուսումից զատ, որ նանոցա մօտ ստացաւ, նորա գաղափար-
ներն աւելի ևս ձևակերպութիւն առան ազգային պատմու-
թեան և գրականութեան շրջանակի մէջ: Կենսագրներից
մէկն¹ հաղորդում է, որ Շահնազարեան մնաց նոյն վար-
ժարանում 1835—1837 թ. իսկ միւսի² ասելով նա մնաց
այնտեղ միայն մի տարի, որից յետոյ 1836-ին տ. Յով-
հաննէս Ը. ուղարկեց նորան Մոսկով Լազարեան ճեմա-
րանը: Այս վերջին տեղեկութիւնն աւելի մօտ է երևում
ճշմարտութեան, քանի որ Շահնազարեան 1836-ին ար-
դարև գտնուել է Մոսկովում և Ս. Խաչի տօնին ասել է
այնտեղ իւր ճառերից մէկը: Խնչպէս տեսանք, տ. Յով-
հաննէս Ը. արդէն բանակցել էր Պաշտուր աղա Լազա-
րեանի հետ, որն իւր նամակներից մէկում խոստացաւ կա-
թողիկոսի ընտրութեամբ ընդունել ճեմարան երեք աշա-
կերտ: Անշուշտ, Շահնազարեանին վիճակուեցաւ լինել
այդ երեքից մէկը: Գուցէ այս խնդրի վերայ որքան և իցէ
լոյս սփռեն Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանի նամակ-
ները³, որոնք պահւում են Լազարեան ճեմարանում: Այդ
միջոցին ճեմարանի տեսուչն էր Միքայէլ արքեպիսկոպոս
Սալլանթեանց, որ կաթոլիկութիւնից անցել էր Հայոց
եկեղեցու ծոցը տ. Նփրեմ Ա. կաթողիկոսի ժամանակ և
եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնն ընդունեց տ. Յովհան-
նէս Ը. Կարբեցուց 1834 թուին Լազարեան իշխանների
միջնորդութեամբ: Նա միևնոյն ժամանակ աւանդում էր
այնտեղ հայկաբանութիւն, աստուածաբանութիւն և փի-

1. տ. Արաքս, Բ. տարի, գիրք Ա. 60—68.

2. տ. Արեւելեան Մամուլ, 1875, Սեպտ.

3. տ. Լազ. ճեմ. մատենադարանի հաւաքածունների մէջ

լիստփայութիւն: Այսպէս թէ այնպէս՝ Շահնազարեան իւր հոգեւոր ծնողի և բարերարի հովանաւորութեան տակ կարողացաւ ուսում առնել նաև Մայր Աթոռի պարիսպներից դուրս հեռաւոր տեղերում: Այդ ուսման շրջանը տեղի ունեցավ 1839 թ. այդ տարին նա ձեռնադրուեցաւ սարկաւազ և սեպտեմբերի 22-ին նշանակուեցաւ Մայր Աթոռի ժառանգաւորաց դպրոցի տեսուչ և ուսուցիչ. նա ուսուցանում էր հայերէն, ռուսերէն, թուաբանութիւն և վայելչագրութիւն. յիշեալ պաշտօնների մէջ մնաց նա մինչև 1842 թ. թուի թէ նոյն այդ ժամանակամիջոցում զբաղուեցաւ նա դպրոցական ձեռնարկներ պատրաստելով, որոնք մեծ մասով թարգմանութիւններ են ռուսերէնից. նոցա մէջ կան թուաբանութեան, աշխարհագրութեան, եկեղեցական պատմութեան և կրօնագիտութեան ձեռնարկներ, որոնցից ումանք յետոյ լոյս տեսան Ս. Էջմիածնի տպարանից¹.

Մայր Աթոռում Շահնազարեանցի ընկեր կարգակիցներն էին թեղուտցի Մակար տէր Պետրոսեան, Առնշեցի Նղիազար տէր Կարապետեան, Վաղարշապատցիք՝ Յովհաննէս Ասլանեան մականուանեալ Քիշիկ և Ստեփան Բաղալեան սարկաւազները. սոցանից առաջինն յետոյ ամենայն Հայոց կաթողիկոս եղաւ, երկրորդն էր Բեսարաբիոյ և Նոր Նախիջևանութեմի կառավարիչ Նղիազար արքեպիսկոպոսը, որ զանազան ժամանակ վարել է Սինօղի անդամութեան

1. — «Թուաբանութեան արհեստ, աշխատասիրեալ ի Կարապետաւազ սարկաւազէ Շահնազարեանց, յուսուցչէ թուաբանութեան ի ձեմարանի սրբոյ Էջմիածնի, բովանդակեալ յերկուս մասունս. Վաղարշապատ ի տպ. ս. Էջմիածնի 1849».

— «Տիեզերական աշխարհագրութիւն Արսենի Կոստանտեայ, Թարգմ. ի ռուսէ ի հայ».

— «Գծագրութիւն ընդհանուր պատմութեան եկեղեցւոյ արարեալ Իննովկենտեայ վարդապետի, Թարգմ. ի ռուսէ ի հայ».

— «Ընդարձակ քրիստոնէական կրօնագիտութիւն. հեղինակութիւն».

Սոցանից զատ Շահնազարեան թարգմանել է հայերէնից ռուսերէն «Պատմութիւն Վրաց».

և Երևանու փոխ-թեմակալի պաշտօն. երրորդը տ. Մատթէոս Ա. կաթողիկոսի ժամանակ Սինօդի անդամ էր. սա է և նորա մահից յետոյ Մայր Աթոռի տեղապահ ¹ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը, իսկ չորրորդն Երևանու փոխ-թեմակալ Ստեփան արքեպիսկոպոսն է, որ մի ժամանակ վարեց և Արցախու առաջնորդութիւնը: Սոցա հետ միասին Շահնազարեան ձեռնադրուեցաւ արեղայ 1842 յոյեմբերի մէկին. մի կենսազրի ասելով ², ձեռնադրօղն էր Բարսեղ արքեպիսկոպոս Կեսարացին, որ տեղապահ էր այն ժամանակ, իսկ միւսի ասելով ³ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Վեհապետեան: Աչքի առաջ ունենալով, որ Շահնազարեան վերջինիս անուանում է յոգնտը ծնօղ, հաւանական է որ նորան ձեռնադրօղն է Վեհապետեանն և այն ոչ 1842 յոյ. 22 ին, այլ նոյն տարուոյ մարտի 15-ին, երբ տակաւին կենդանի էր տ. Յովհաննէս Ը:

Ե.

1843 դեկտեմբերին Շահնազարեանց նշանակուեցաւ Տաթևու վիճակին յաջորդ և այդ առթիւ Յովսէփ արքեպիսկոպոս 19-ին դեկտեմբերի տուեց նորան մասնաւոր իշխանութիւն վարդապետութեան: Յաջորդութեան պաշ-

1. Քիշիի տեղապահութեան է վերաբերում հետեւեալ զրոյցը. Ստեփան եպիսկոպոս Բաղալեանը վախճանում է Երևանում. Փէշտիմալճեան Յովհանէս վարդապետը, որ մի տգէտ, բայց զուարճաբան մարդ էր, գալիս է տեղակալի մօտ և հապճեպով հրաման է խնդրում Երևան դնալու ի՞նչ բան ունիս Երևան, հարցնում է տեղակալը: Երկու խօսք ունիմ ասելու Ստեփան եպիսկոպոսի ականջից, պատասխանում է վարդապետը: Երբ տեղակալն հետաքրքիր է լինում իմանալու, թէ ի՞նչ էր նորա ասելիքը, պատասխանում է. «Պիտի ասեմ, որ եթէ ներսէս կաթողիկոսն է՛ն աշխարհում հարցնելու լինի թէ ի՞նչ դրութեան է էջմիածինը, ասեմ, որ Քիշին տեղակալ է, Փէշտիմալճեանն էլ ղարոցի տեսուչ. նա ամեն բան կրհասկանայ»:

2. տ. Արաքս, Բ, տ.

3. տ. Արեւելեան Մամուլ, 1875 սեպտ.

տօնի մէջ մնաց նա մինչև 1846 թուականը: Պաշտօնին յատուկ գործերից զատ, որոնք վարեց նա աշալըջութեամբ և սրանց համար նա ժառանգեց ընդհանուր գոհունակութիւն, Շահնազարեան հետամուտ եղաւ իւր վիճակի վանքերի և հնութիւնների ուսումնասիրութեան, առաւելապէս հետամուտ էր գրչեայ մատեաններ ժողովելուն և ընդօրինակելուն. նա ինքն այսպէս է գրում իւր այդ պարապմունքների մասին. «ձեռնարկեալ էի յօրինակութիւն ընտիր պատմագրաց մերոց ի հոչակաւոր գրանոցի տեղւոյն (Ս. էջմիածնի), յորս յաւելի ապա և զտեղագրութիւն պատմութեամբ և աշխարհագրութեամբ հանդերձ Սիւնեաց աշխարհին ի ժամանակին յորում կացի տեսուչ յիշեալ վիճակին»: Նորա այդ բովանդակ աշխատութիւնը սակայն, որ կատարել էր 1834—1844 թուերին, կորստի մատնուեցաւ: Այդ մասին ինքը վշտացած սրտով գրում է նոյն տեղում¹: «Այլ զայս ամենայն արդիւնս տասնամեայ երկանց իմ սրբապիղծ ձեռն մի անանուն յափշտակեաց ի միում վայրկենի, և եթող զիս ի խոր տխրութեան»:

Իւր գրավաստակ լինելու վերայ Շահնազարեան լիակատար իրաւունք ունէր խորին վիշտ գգալու, քանի որ այն ամէնն, ինչոր ինքն իւր անձնական դիտողութեամբ կատարել էր 1844—1845 թուերին, այլ ևս ձեռք ընկնել չէր կարող, զո՞հ գնալով քայքայիչ ժամանակին և խորին տգիտութեանը: Ինչպէս նորա բացատրութիւնից երևում է, նորա կատարած գործն էր Սիւնեաց աշխարհի բովանդակ նկարագիրը: «Բազում խնամօք, գրում է², հոգացայ հեղինակել զճիշտ ստորագրութիւն այնորիկ (աշխարհին Սիւնեաց), բաժանեալ ի զանազան գլուխս ըստ զանազանութեան նիւթոցն, շնչագրութիւն, տեղագրութիւն, հանքաքանութիւն, երկրաքանութիւն, բուսաքանութիւն, պատմութիւն, տնտեսագրութիւնք, աշխարհին այ-

1. տ. Ղևոնդ վարդապետ, և այլն Ազդ.

2. Պատմ. նահ, Սիսական արարեալ Ստեփ. Օրպէլեան, 1889 Փարիզ, եր. 7.

լովք հանդերձ պարունակէին ի նմա: Այս ամէն աշխատութիւններն հետ միասին նա ժողովեց ամեն տեսակ զրոյց ու աւանդութիւն Դաւիթ բէկի գործերի և ժամանակի մասին, խօսեցնելով Դաւիթ բէկի ընկերներից մէկի, Պալի Թոռին, որ էր Պելս գիւղացի հարիւրամեայ ծերունի Ստեփաննոս աւագ քահանայն: Վերջինս և ընձեռեց Շահնազարեանին մի թանգազին ձեռագիր Դաւիթ բէկի պատմութեան, որը նա յետոյ դրեց մայր Աթոռի մատենադարանը Շահխաթունեան Յովհաննէս եպիսկոպոսի ձեռքով: Այդ գործը Շահնազարեանի ասելով մեծ լոյս պիտի սփռէր Սիւնեաց աշխարհի վերայ և իւր շատ մասերով կարող էր լուսաբանել և շատ հին մատենագրութիւնների էջեր: Այդպիսի նշանաւոր գիւտի համար, անշուշտ, նա պիտի մեծ հոգեկան բաւականութիւն գգար, եթէ «ահագին գերոյ մի» ինչպէս ինքն ասում է, «կուլ չտար և չանհետացնէր նորան ընդ միշտ»: Մեզ համար մութն է այժմ, թէ ով է այդ անագորոյն հալածիչը, որ Շահնազարեանի այդ վաստակները ջնջում ոչնչացնում է. այդ «ահագին գէրօն», այդ «սրբապիղծ անանուն ձեռքը», որ մի վայրկենում կորցնում է հայրենասէր հնախոյզի երկար տքնութեան արդիւնները, անկասկած, մի անձնաւորութիւն է. ափսոս որ ոչ անուան յիշատակութիւն կայ և ոչ էլ պարզ հանգամանքի բացատրութիւն: Շահնազարեանի լուծիւնն աւելի ևս աչքի է ընկնում այն պատճառով, որ 1843—1845 թուերին կատարուած չարագործութեան մասին դեռ 1859 թուին անգամ բացարձակ խօսել կարող չէ: Չունենալով հնար այժմ էլ ձանաչել այդ «ահագին գէրօն» այդ «անանուն սրբապիղծ ձեռքը», մենք ստիպուած ենք խոյս տալ ձրի ենթադրութիւններից: Սակայն մի բան հաւաստի է, որ այդ ամէնը յիշելու ժամանակ Շահնազարեանի մէջ խօսում է հայրենասիրական ոգին: Նորա կորուստն անդառնալի էր. հնար չկար նոյնութեամբ վերականգնելու այն՝ ինչոր նա կատարել էր. և նա ստիպուեցաւ Սիւնեաց նկարագրութիւնը յիշողութեան ուժով միայն

վերականգնել, ինչպէս և այդ արել է Օրպէլեանի պատմութեան հրատարակութեան սկզբում, թէպէտ անտարակոյս այդ միայն աղօտ ստուերն է այն ամէնի, ինչորնազրի էր առել տեղն ու տեղն այն օրերում, երբ ինքը շնչել ու ապրել էր երկրի բնական պատկերների, տեսարանների, իրականութեան կենդանի ոգով: Հայրենասէր վարդապետի սիրտը առանձնապէս վառուել բորբոքուել էր Դաւիթ բէկի յիշատակների հաճոյական կրակով: Ճշեւս հէզ պանդուխտս, գրում է՝ իւր մասին Շահնազարեանը, որ ի ժամանակին յայնկի կոխէ զերկրին ոռոգել արեամբ քաջ արանց եւ յանդիման աչացս ունէի զաւերակս Հալիճորոյ, Կապանի, Բաղաբերդի իբրեւ ցաւագին յիշատակարանս աշխարհաշէն փութոյ մերոց նախնեաց և շիջեալ փառաց նոցա, սիրէի, ասում է, նստել քազում՝ անգամ՝ ընդ հովանեաւ այետոր քեւեկնեաց Պեխ զեղջ եւ լսել զվէպս հարիրամեայ Ստեփանոս աւագ քահանային: Այս տողերը մերկացնում են մեր առջև մի ոսկի սիրտ, տարբեր այն բիւրաւոր սրտերից, որոնք բաբախում էին գուցէ շատ ուրիշ բարիքների համար, բայց ոչ այն բանի, ինչոր հնախոյզ վարդապետի համար իսկական մշակութիւնն էր, և արտայայտութիւնն հայրենասիրական ոգու: Նորան ժամանակակից էին աւելի գիտուն հոգեորականներ, օժտուած եւրոպական լեզուների գիտութեամբ և բարձր կրթութեամբ, ինչպէս օրինակ Կարնեցի Սերովբէ և Սալլանթեան Միքայէլ արքեպիսկոպոսները: Բայց նոքա երեցան և անցան ինչպէս այն ամպերը, որ գալիս գնում են երկնակամարի երեսով առանց ցօղելու խոպան դաշտերին զովարար ցօղը: մի երեւոյթ, որ ինչքան և անհաճոյ, նոյնքան և բնական է, քանի որ նոքա չշնչեցին և չապրեցան հայրենական հողի ու ջրի կենդանի ոգով:

2.

Թէ ի՞նչ պատճառով և ի՞նչ հանգամանքների մէջ Շահնազարեանց հեռացաւ Տաթևու յաջորդութիւնից, յայտնի

չէ: Հասանական է, որ տ. Ներսէս Ե. նորընտիր կաթողիկոսը, որ եկաւ ս. Էջմիածին և օծուեցաւ 1846 յունիսի 9-ին, Տաթևու նման վիճակներն աշխարհականների կառավարութեանն յանձնելու համար պէտք համարեց Շահնազարեանցին պահել միշտ Աթոռում: Կաթողիկոսի օժմանը ներկայ էր և Կարապետ վարդապետը, որ հանդիսին վայել ոգևորութեամբ և եռանդով ռսերէն մի Վարտառու ճառ» արտասանեց, որը մեծ տպաւորութիւն թողեց հանդիսական օտարազգի և հայ երևելիքների վերայ¹: Կաթողիկոսը գրաւուեցաւ շնորհալի վարդապետի բարեմասնութիւններով և հակառակ թշնամիների աննպաստ շշուռններին, որոնք ս. Էջմիածնի պատերում միշտ կան ու անպակաս են, իւր շքախմբի մէջ առաւ նորան և հետը տարաւ Թիֆլիս: Այստեղ Շահնազարեան նշանակուեցաւ թեմական ատենի (կոնսիստորի) նախանդամ այն ժամանակ, երբ Թիֆլիսի Հայոց վիճակաւոր առաջնորդ և կոնսիստորի ատենապետն էր հռչակաւոր Կարապետ արքեպիսկոպոսը: Թէպէտ և այստեղ էլ իւր բնածին հակումներն էին նորան զբաղեցնում Կարապետ եպիսկոպոսի «նշակաւոր մատենադարանի» ձեռագրներով, որոնցից նա նոր ի նորոյ ընդօրինակութիւններ էր անում, բաղդատութիւններ էր կատարում և նոցալուսաբանութիւններն էր պատրաստում², սակայն աւելի ճնշուեցաւ նա կաթողիկոսի պաշտօնական յանձնարարութիւններով, որոնք կարծես ակամայ յետ մղեցին նորան իւր սիրելի պարամունքներից: Մինչև 1850 թուի ամառը մնալով Թիֆլիսում, Շահնազարեան 1847-ին ապրիլ ամսին նշանակուեցաւ Ներսիսեան դպրոցի տպարանի տեսուչ, 1848-ին յունիսի 14-ին թ. 164 կոնդակով կաթողիկոսն հաստատեց նորան Ներսիսեան դպրոցի խորհրդարանի անդամ³ և յատկապէս

1. Արաքս բ. տ. և Արևիկ. մամուլ. 1875 սեպ.

2. Ղևոնդ վարդ. եր. 6.

3. Երիցեան Աղ. Պատմ. 75 ամեայ գոյութեան Ներս. դպ. 439.

նորա վերայ էր դրուած ծախսարարութիւնն և զրամական հաշիւներն պահպանութիւնը¹։ Շահնազարեան իւր այդ պարտականութիւնների մէջ թերացած չէր, սակայն չկարողացաւ հաճոյանալ կաթողիկոսին։ Տ. Ներսէս Ե. 1848-ին. ս. էջմիածնում եղած ժամանակ լուր առաւ թէ իւր դըպրոցում ուսուցիչ են նշանակուած Պատկանեան տէր Գաբրիէլ և Մանդինեան տէր Ստեփան քահանաները, որոնք նորան հաճելի չէին. այդ առթիւ նա կոնդակ գրեց Կարապետ վարդապետին և, իւր դժգոհութիւնն յայտնելով, խորհրդարանից բացատրութիւն պահանջեց. խորհրդարանն 1848 օգոստոսի 27 ին գրով բացատրութիւն տուեց կաթողիկոսին թէ Մանդինեանն ուսուցիչ չէ, իսկ Պատկանեանին ստիպուած են եղել. նշանակել, որովետէ Հայոց լեզուի դասերի համար աւելի ձեռնհաս մարդ չկայ²։ Այդ օրերում սեպտեմբերի 5-ին տեղի ունեցաւ Ներսիսեան դպրոցի հանդիսաւոր վերաբացումը. կաթողիկոսի, գուցէ և առաջնորդի բացակայութեան պատճառով հանդէսը կատարեց Շահնազարեան Կարապետ վարդապետն իբրեւ կոնսիստորի նախանդամ և իբրեւ խորհրդարանի անդամ. այդ առթիւ նա կարգաց մի ընդարձակ ճառ³ գրոց բարբառով, որի մէջ նա դրուատում է ուսման և լուսաւորութեան բարբիքները։ Շուտով Կարապետ վարդապետին վիճակուեցաւ լինել վերատեսուչ Ներսիսեան դպրոցի։ Յայտնի չէ թէ ինչպէս տարաւ նա իւր այդ պաշտօնը. յայտնի է միայն որ 1849 թուին յառաջագէմ և գործունեայ վարդապետի դէմ, որ ունէր անշուշտ նախանձոտ թշնամիներ, տեղացիին կաթողիկոսի ատեանն ամբաստանութիւններ, թէ ի՞նչ բովանդակութեամբ, նոյնպէս ծանօթ

1. ա. անդ. 442 և 445, 2. տ. անդ. 443.

3. «Բան յաւուր հանդիսաւոր բացման Ներսիսեան ուսումնարանի Հայոց Թիֆլիզոյ ի սեպտ. 1848 ամի, ասացեալ Կարապետ վարդապետի Շահնազարեանց առաջին անդամոյ կոնսիստորիային Հայոց Վրաստանի և Իմերէթի»։ տ. Երեցեան Ապատմ. 75 ամիսայ գոյ. Ներս. դպր. 449—452.

չէ մեզ, և Շահնազարեան յանկարծ փոխանակ քաջալերութեան ժառանգեց իւր հոգևոր պետից դժգոհութիւն և տհաճութիւն: Երիցեանի ասելով¹, կաթողիկոսը նորա վերայ քննութիւն նշանակեց. այդ հանգամանքը մտատանջութեան մէջ դրեց Շահնազարեանին, որն իւր սրտի վշտից հիւանդացաւ, 1850 յուլիսի 3-ին, երբ կաթողիկոսը Թիֆլիսից վերադառնալու էր ս. Էջմիածին, իրաւունք շնորհեց Կարապետ վարդապետին գնալ Հաղբատ օգափոխութեան: Այդ արտօնութիւնից օգտուելով, Շահնազարեան նոյն յուլիսի 14-ին իւր ճանապարհը փոխելով փախաւ Ռուսաստանից և անցաւ դէպի Կ. Պօլիս²:

Այս տեղից սկսում է Շահնազարեանի կեանքի և գործունէութեան երկրորդ արկածալից շրջանը, որ քաջիկ պատկերացնում է նորան իբրև անյողդոյող կամքի տէր, գործունեայ և ուսումնասէր անձն:

Այս շրջանին անցնելուց առաջ մենք կարևոր ենք համարում, իհարկէ, վերապահութեամբ յառաջ բերել այստեղ այն տեղեկութիւնները, որոնք հաղորդուել են Շահնազարեանի փախուստի մասին: Թէ այդ տեղեկութիւններից որն է աւելի մօտ ճշմարտութեան, այդ չենք կարող ասել: Կենսագրներից մէկը պատմում է, որ 1847 թուին, երբ կարիք է եղել միաբաններից մէկին Հոլանդիա ուղարկելու, որպէսզի նա այնտեղի բանքից ստանայ Մայր-Աթոռին հասանելի տոկոսները, աւելի յարմար է դատուել Շահնազարեանցին ուղարկելու. նորա հակաակորդները կաթողիկոսի միտքը փոխում են և արգելք են լինում նորա ճանապարհորդութեանն Եւրոպա: Վերաւորուած Կարապետ վարդապետը Թիֆլիսի կոնսիստորիայի անդամ եղած ժամանակ իբր թէ իւրացնում է ութն հազար ռուբլի վիճակային գումար և հիւանդ ձևանալով կա-

1. տ. Երիցեան Ա. Պատմ. Ներս. դպր. 456.

2. տ. Արևել. Մամ. 1875 սեպ.

Թողիկոսի Թոյսուութեամբ գնում է Բօրժօմ բժշկուելու և այնտեղից փախչում է Կ. Պօլիս¹։

Միւս կենսագիրն, ինչպէս տեսանք, պատմում է որ Կարապետ վարդապետը քննութիւնից է փախել. հիւանդութիւնից բժշկուելու համար նա սկզբում տեղաւորուել է Նաւթլուղի զինուորական հիւանդանոցում, և այն տեղից խոյս տալով դէպի Հաղբատ, ճանապարհը փոխել է դէպի Կ. Պօլիս²։

Երրորդ կենսագիրը³ որ և է յանցանքի կամ փախուստի մասին խօսք չի անում, այլ պատմում է, որ երբ 1850 յուլ. 3-ին տ. Ներսէս Ե. գնաց ս. Էջմիածին, Կարապետ վարդապետը գլխացաւի պատճառով կաթողիկոսից հրաման առաւ Հաղբատ օգափոխութեան գնալու, բայց յետոյ միտքը փոխեց և օգափոխութեան տեղ ընտրեց Կ. Պօլիսը։

Կայ սակայն և մի ուրիշ բացատրութիւն Շահնազարեանի անակնկալ հեռանալու մասին։ Պ. Յ. Գ. Մրմրեան⁴ պատմում է, որ երբ տ. Ներսէս Ե. քննիչ յանձնաժողովի նշանակեց Թիֆլիսի առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսի հաշիւները վերայ, յանձնաժողովի նախագահութիւնն յանձնեց Կարապետ վարդապետին, իբրև թէ վերջինս Կարապետ ա. եպիսկոպոսից երեք հազար ռուբլի կաշառք առաւ, որպէսզի հաշիւները մէջ նորան մաքուր հանէ. կաթողիկոսն այդ իմանալով, միտքը դրեց պատժել վարդապետին, որն իրազեկ լինելով փախաւ Կ. Պօլիս։

Այսպէս, թէպէտ հաւաստին մեզ յայտնի չէ, սակայն այդ պատմութեանց երկում է, որ Կարապետ վարդապետն ունեցել է պաշտօնական զանցառութիւն Թիֆլիսի իւր գործողութիւնների մէջ, որնա զրգուել է կաթողիկոսին իւր դէմ, որնա Կ. Պօլիս անցնելով, հետը տարել է մի պատկառելի

1. տ. Արաքս. Բ. տ. 2. տ. Երիցեան Ա. Պատմ. Ներս. դպ. 456.

3. տ. Արևելեան Մամուլ 1875 Սեպ.

4. Տասնևիններորդ դար և Յովհ. Պրուս. Տէրոյնց, Կ. Պօլիս-1908, եր. 98.

գումար, կաշառք թէ գաղած փող, յայտնի չէ, որ վերջապէս նա այդ ամէնն արել է ծածուկ, երկիւղ ունենալով կաթողիկոսի հալածանքից:

է.

Կ. Պօլսում Կարապետ վարդապետ նախ ապաստան գտաւ Տատեան Յովհաննէս պէյի տանն Իւսկիւսարում, ապա սեպտեմբերի 28-ին ներկայացաւ Յակոբոս պատրիարքին, որն հայրական սիրով ընդունեց նորան. մի օր յետոյ իւր թղթերն ու կոնդակները հոգեւոր ժողովին ներկայացուց. նոցա մէջ չնկատուեցաւ վարդապետի վարքին և համբաւին արատ բերող բան, ուստի և պատրիարքը թոյլ տուեց նորան մնալու պատրիարքարանում և Ղալաթիոյ քարոզիչ նշանակեց:

Թաղեցիք սիրով լսում էին նոր մարդու քարոզներն, որոնք նոցա վերայ մեծ տպաւորութիւն էին թողնում. շուտով նա լաւ քարոզչի հռչակ ստացաւ. ս. Էջմիածնից եկած վարդապետը, որ ուսումով ու կրթութեամբ տարբեր դպրոց էր անցել, գիտէր Ռուսաստանն և ռուսերէնը, հայեացքներով ու խօսելու ձևով աւելի թարմ ու նորանշան էր երևում, անտարակոյս, Պօլսի ազգայինների մէջ պէտք է գտնէր և բազմաթիւ համակրողներ, որոնց հանդէպ կային սակայն նեղսիրտ քննադատողներ ու թշնամաբար հակառակողներ: Նոր մարդու դէմ խուլ դժգոհութեան կայծը բորբոքելու հասաւ տ. Ներսէս Ե. կաթողիկոսի կոնդակը, որ պատուիրում էր պատրիարքին չճանաչել Շահնազարեանցին վարդապետ, և գրում էր ս. Էջմիածնից փախած Օձնեցի Վարդան և Յովհաննէս վարդապետների համար «աղուեսունը փոքունը ապականիչը այգւոյն Քրիստոսի», իսկ Կարապետ վարդապետին անուանում էր¹ «բարապան դժոխոց»:

Այն ժամանակի Պօլսեցւոց համար բաւական էր, որ կաթողիկոսն այդքան առիթ տուած լինէր դատելու և դա-

տապարտելու մի վարդապետի, որն արդէն իրենց մէջ քարոզիչ էր, բաւական ճարտար, կտրուկ և մինչև անգամ, ժամանակին նայելով, և ազատամիտ:

Թէ ի՞նչ էր այն ժամանակ Պօլսեցի ասածդ, դժուար է է իմանալ: Ամեն մարդ, որ Պօլիս էր բնակուում, իհարկէ, Պօլսեցի չէր համարուում: Առաջաւորներն և ամիրաներն էին, որ իրենց մէջ ամփոփում էին հայկական Պօլիսը: Նոքա սովոր էին ամէն կոչման և աստիճանի եկեղեցականի գլխին իշխան լինել. որքան և բարեպաշտ, սակայն չափազանց նեղօրտ, կամապաշտ և ինքնասէր մարդիկ էին, իրենց աշխարհային առաւելութիւնների գնով գնել էին կարծես ամէն ազատութիւն, նոյն իսկ կարծիքների և համոզմունքի, ոչ միայն քաղաքական ու հասարակական, այլ նաև կրօնական խնդիրներում: Եթէ ամիրայի մէկին հաճելի էր պնդել, զօրօրինակ, թէ Դաշանց թուղթը վաւերական է, ամէնքն էլ, նոցա կարծիքով, պարտաւոր էին այդ ընդունել: Պօլսի առաջաւորների շրջանում պատուաւոր տեղ ունէր և ժամանակի գիտնականն ու հրապարակականը, Տէրոյենց պատուելին (Չամուռճեան, կամ ըստ Շահնազարեանի Տղմապետեան), խիստ աւանդապահ ոգու տէր մի մարդ, բարեպաշտ, կրօնական հարցերում ներհուն, ազգային եկեղեցական պատմութեանը քաջահմուտ, և եկեղեցական ու աշխարհական դասերի մէջ այնպիսի ազդեցութիւն վայելօղ, որ մինչև անգամ յորջորջում էին նորան անվեղար կաթողիկոս: Նորան պակասում էր սակայն կրօնական ներողամտութիւնն և համբերատար ոգին, առանց որի նորա նման առաջաւորներին անհնարին էր դրական կամ տևողական ազդեցութիւն ձեռք բերել: Տէրոյենցի հայրենասիրութիւնն անկասկածելի է, սակայն նորա խորհուրդների և գործերի արտայայտութիւնն, եթէ կարելի է այսպէս ասել, կաշկանդեալ և անազատ էր, հիմնուած լոկ աւանդութեան կոյր հետևողութեան վերայ: Բողոքական եկեղեցու ֆնասակար ազդեցութիւնը չէզոքացնելու համար, օրինակ, նա իբրև դիմադիր ոյժ էր

ընդունում կաթոլիկ անդրլեռնական գաղափարները, և համոզուած էր թէ այդպէս աւելի դիւրին էր ապահովել Հայոց եկեղեցին վերահաս քայքայումից: Տէրոյենցի այդ կերպ մտածելու պատճառը թուի թէ այն մտաւոր խղճուկ վիճակն էր, որի մէջ էին այն ժամանակ հայ ժողովուրդն ու հոգևորականը: Նոյն Տէրոյենցի ոգևով աւելի կամ պակաս բռնուած էին ժամանակի շատ առաջաւորները, որոնց մէջ յիշատակութեան արժանի են Մատթէոս արքեպիսկոպոս, Նախկին պատրիարք Կ. Պօլսոյ, յետոյ կաթողիկոս, Պալեան Կարապետ ամիրայ և այլն:

Ը.

Շուտով առիթը ներկայացաւ, որ Տէրոյենց և Կարապետ վարդապետ ընդհարուէին, և Պօլսեցիք էլ այս կամ այն կողմին յարէին: Ինչպէս միշտ, այս անգամ էլ վարդապետի ոտխը մի վարդապետ հանդիսացաւ: Մի ընտանիքի մէջ 2—3 վարդապետի ներկայութեան, ուր հիւրերի մէջ կար և Տէրոյենց պատուելին, 1850 Հոկտ. 30-ին երեկոյին խօսք է լինում պատկերայարգութեան մասին: Բառերի և դարձուածների պատճառով Կարապետ վարդապետ և Տէրոյենց իրարու տարակարծիք են երևում: Պատուելին, յոռի տպաւորութիւն առնելով վարդապետի խօսքերից, հետեւեալ իսկ օրը ծածուկ գրում է ¹ Սէթեան Յովհաննէս վարդապետին, որ Գուգգունճուքի քարոզիչն էր, հետեւեալ խօսքերը. «Կարապետ վարդապետին հետ տեսութիւն ընելով անհաւատութեան նշաններ տեսայ անոր վրայ, և բերանը հոտած ըլլալուն սրտին վէրքը կը գուշակուի, կը կարծենք, որ Կիլիկիայ եպիսկոպոս ըլլալ երթայ, և Պօլիս պատրիարք ըլլալու խորհուրդ ունենայ...»: Յովհաննէս վարդապետը Տէրոյենցի այս թուղթը տուեց և ուրիշներին կարդալու, և բնական կերպով կարծիք տարածուեցաւ Կարապետ վարդապետի վերայ իբր թէ վեր-

1) Արևել. Մամուլ 1875 Սեպ. եր. 372.

ջինս անհաւատ և Հայոց եկեղեցուն հակառակ մէկն է։ Շահնազարեանց այս լսեց, բողոքեց և ժողով պահանջեց զրպարտութիւնը քննելու և յանցաւորի դատակնիքը տալու։ Կարապետ վարդապետ, թէ և ունէր ազդեցիկ բարեկամներ և ջերմ համակրողներ, սակայն չէր կարող չզգալ մտքերի գայթակղուած լինելու վատ հետեանքները։ Նախ իւր վարկաբեկումն և իւր գործունէութեան խոչընդոտներն ելան աչքի առաջ, Վաղուց չէր, որ Տատեան Յովհաննէս պէյի տանը, ամիրաների առտնին ժողովում Կարապետ վարդապետի ընդունակութիւնները գնահատելով, որոշուել էր մի առանձին դպրոց բանալ և դնել նորա տրամադրութեան տակ, մի գործ, որ շատ սիրելի էր նորան և փափագելի։ Այն ինչ մի քանի տմսուայ մէջ նորա անուան շուրջը կուտակուեցան շատ նպաստաւոր և աննպաստ զրոյցներ, որոնք Պօլսի հայութեան մտքերն զբաղեցնում էին լրջօրէն։ Մի կողմից ամենայն Հայոց կաթողիկոսը, տ. Ներսէս Ե. պատուիրում էր չճանաչել նորան վարդապետ և անուանում էր նորան «բարապան դժոխոց»։ միւս կողմից Պօլսեցւոց «անվեղար կաթողիկոսը» հռչակում էր նոյն վարդապետին անհաւատ և իւր անտեղի կասկածով թունաւորում էր և հասարակաց միտքն իբր թէ նա գնալու է Սիս, եպիսկոպոս լինելու, Կ. Պօլոյ պատրիարքութիւնը գրաւելու և այլն։

Տեսնենք նախ թէ ինչ էին Շահնազարեանցի անհաւատութեան նշանները, որ այնքան վախեցնում էին Պօլսոյ առաջաւորներին։ Թողնենք, որ ինքը պատմէ մեզ այդ մասին։

«1850 թուին, երբ Տատեան Յովհաննէս բէյի տունը խորհուրդ կըլլայ, գրում է նա, մեր տեսչութեանը սակ Ազատը վարդապետարան մը հիմնել, քանի մը զրոյցներու վերայ մեր ու Կարապետ ամիրայի մէջ, չգիտեմ, ինչ աներևոյթ դրդմամբ առարկութիւններ եղան և առաջարկեալ գործոյն միանգամայն խուժան։ Մեր վիճոյ գլխաւոր յօդուածներն էին՝ Սուրբ Լուսատուրչի եւ Սեղեւստրոսի մէջ

Քրիստոսի արևամբ զրուած դաշն ղնելու վաւերական ըլլալն կամ չըլլալը, Պետրոս առաքելոյ Հոռմ նահատակութիւն կամ չնահատակութիւն, Իտալիա եղած 3—4 շինծու պատկերաց-
Քրիստոսի տեառն մերոյ առ Արգար ուղարկած ըլլալը կամ չըլլալը: Մեր ամիրայ հակառակորդը անդրեւոնեան ըմպելեօք զմայլեալ կըպնդէր որ անոնք ամենն ալ վաւեր-
են և իբրև Հաւատամքի հանգանակ ընդունելի. մեր ա-
նոր ներհակ, բանականութեան, Քրիստոսի եկեղեցւոյ ընդ-
հանուր և մեր ազգային յատուկ պատմութեան վերայ-
յեցեալ՝ կ'ալնդէինք թէ անոնք Միջին դարու անապագայոց-
զրոյցք են, թէ անոնք մեր հանգանակի ու կրօնագիտու-
թեան մէջ չկան, եւ, հետեւաբար, ոչ անոնց ընդունողները
սլախարակելի են, ոչ չընդունողները պարսաւելի ¹.

Ընթերցողին դիւրին է մակարերել, թէ վիճաբանու-
թեան նիւթի մէջ անհաւատութեան առարկայ չկայ: Եւ
իւրօք էլ, եթէ լինէր, Կարապետ վարդապետ դատապար-
տութիւնից զերծ մնալ չէր կարող: Այն ինչ, ինչպէս կը-
տեսնենք, Շահնազարեանի և Տէրոյենցի մէջ մէկին կամ
միւսին պատիւ չբերող խօսքեր ու դատողութիւններ են,
եղել և նկատուել են լոկ իբրև թիւրիմացութիւն կամ կողմ-
նակի մարտիկների կրքի արտայայտութիւն:

Թ.

Յատկապէս երկու անգամ ժողով եղաւ Կարապետ
վարդապետի մտքերը քննութեան առնելու՝ առաջինն 1851
փետրվարի 21-ին և երկրորդը նոյն տարուայ Ապրիլի
20-ին ². Այն ժամանակ արժարժուած խնդիրներն այդպի-
սի ժողովի ձեռնհասութիւնից վեր էին և արժանի էին
ձեմարանական կոչուելու, սակայն և այնպէս ամիրաներն

1). տ. Դաշնաց թղթոյ քննութիւնն ու հերքումը, Փարիզ,
1862 եր. 7.

2). տ. Արևել. Մամուլ 1875 Սեպտ. 369—380, Մայիս 218
և այլն «Միջնադարեան Ատեան մը»: Մասնակցում էին Յակոբոս-
պատրիարքի նախագահութեամբ Մատթէոս արքեպիսկոպոս, Յով-

ու աղաները ջերմաջերմ իրենց հարցափորձի առարկայ արին առանց կարենալու լուծել մի խնդիր: Կարապետ վարդապետի պատասխանները կտրուկ էին, նորա պաշտպանների հարցմունքներն ու բացատրութիւնները սրամիտ, Յակոբոս պատրիարքի մերթ ընդ մերթ նախագահական իրաւունքով արտասանած նկատողութիւններն զգուշալի և սթափեցուցիչ: Չնայելով այս ամենին, Կարապետ ամիրայ Պալեան (ճարտարապետ ամիրայ), որ Շահնազարեանի դէմ առանձնապէս գրգռուած էր և ինքն էլ մեծ ազդեցութիւն ունէր, պահանջ դրեց մեղաւոր ճանաչել վարդապետին և Կ. Պօլսից հեռացնել: Աւելորդ է յիշատակել առհասարակ արծարծուած մտքերի դեր և դէմ փոխանակութիւնը, որ ընթերցողը կարող է ընդարձակ կարդալ Արեւելեան Մամուլի մեր նշանակած տեղերում: Բաւական է արձանագրել միայն այն, թէ Կարապետ վարդապետի վերայ մեղադրութիւն գտնել կարելի չեղաւ, և, ինչպէս իրերի ընթացքից երևում է, չնայելով կաթողիկոսի կոնդակին, Տէ-

հաննէս Վ. Սէթեան տէր, Յովհաննէս Իսկուտարի, տէր Զաքարիա Բերայի, տէր Երեմիա Սասգիւղի, Ճէզայիրեան Մկրտիչ, Միսաքեան Միսաք, Ճարտարապետ Կարապետ (Պալեան), վառօդապետ Յովհաննէս (Տատեան) և Երամեան Դէորդ ամիրաները, Պօղոս աղա Ալթունեան, Պետրոս ա. Սորասաճեան, Յակոբջան ա. Միսաքեան, արքունի գրագիր Պօղոս ա. (Օտեան), Նիկողայոս ա. Հովուեան, Մկրտիչ ա. Մոմճեան, Գալուստ տ. Կոստանտեան, Յարութիւն ա. Հովուեան, Յակոբիկ ա. Մանուէլեան, պատուելի Յովհաննէս ղպիր Չամուրճեանց, Դրիգոր վարժապետ տ. Յովհանեան, Յովսէփ վարժապետ ա. Սահակեան, Պ. Գալուստ տ. Պօղոսեան: Ժողովին մասնակցում էր և Կ. Վ. Շահնազարեանց: Պ. Յ. Մամբեան սոցանից՝ զատ յիշատակում է և հետեւել մասնակցողների անունները՝ Ժանիկ ամիրայ, Մագսուտ ամիրայ, Մարտիրոս ամիրայ Բարունակեան, Յակոբ Կոճիկեան, տէր Դէորդ Մ. Եկեղեցւոյ, Պուրուսուգեան Յակոբ աղա և տիրացու Արիստակէս. փոխանակ Պօղոս աղա Ալթունեան Արիստակէս. Ա, որ է Ալթուն Տիւրքիւ, ըստ այսմ Պօղոս աղան Աշնանեանն է, որ նոյնպէս ներկայ էր Ժողովին և Կ. վարդապետին պաշտպանողներից՝ մէկն էր. ա. և Յ. Մամբեան, ԺԹ. դար և Տէրոյեանց, եր. 101:

րոյենցի հեղինակութեանը և հակառակորդ ամիրաների բուռն պահանջկոտութեանը, Կարապետ վարդապետ ֆեսաց Կ. Պօլսում իբրև քարոզիչ երեք տարի, մի յաղթանակ, որ ցոյց է տալիս թէ ճարտար մարդու կեանքի և դատողութիւնների մէջ չգտնուեցաւ այնքան բժախնդիր¹ դատաւորների կողմից մի դատապարտելի ինչ, Ընդհակառակը՝ Շահնազարեանին ամբաստանողներն այն ժողովների արձանագրութիւնների մէջ հանդիսանում են նախ բաւական խակ և մեծամիտ, և ապա, որ աւելի ուշադրութեան արժանին է, շատ նեղսիրտ, բժախնդիր և անհեռատես, միևնոյն ժամանակ գռեհիկական ու անվայել ոճով վիճաբանող ու պաշտպանուող, Բացառութիւն է, անշուշտ, Տէրոյենց պատուելին, որ, հաստատուն իւր համոզմունքների վերայ, միշտ հետամուտ էր վիճաբանութեանն աւելի գիտական ուղղութիւն տալ, որը սակայն չյաջողուեցաւ նորան, իւր ընդդիմախօսի, Կարապետ վարդապետի, շիտակութիւնն ու ազատական արտայայտութեան ձևերը չունենալով: Այս և իրաւունք էր տալիս ճարտար վարդապետին նոյն ժողովներից տասնևվեց տարի յետոյ հետևեալ հակիրճ և բընորոշ տողերի մէջ ամփոփելու իւր եռամեայ վիճակի նրկարագիրը²:

«Ո՛ր Կոստանդնուպօլիս արեւմտեան յիսուսականութիւնն աջակցեալ ընդ ասիական ըննաւորութեան, շետուն ինժհանգիստ զամս երիս»...

Կարապետ վարդապետ իբրև մաքառող և ինքնուրոյն դէմք, կարելի է ասել, հակապատկերն էր Տէրոյենցի,

1. Կարապետ վարդապետին ամբաստանում էին, որ աւագ հինգշաբթի ոտնուայի ժամանակ քահանաների ու դպիրների ոտքը համբուրում է եղել: Այդ գայթակղութիւն էր համարուել Շահնազարեան ժողովի մէջ յայտնեց «Ներսէս սրբազան իմ ոտք լուացած ատեն համբուրեմ է. այս բանիս համար ստորագրութիւն կուտամ, գրեցէք Ներսէս սրբազանին, նա սուտ չխօսիր, ու ստոյգ կ'իմացնէ»: տ. Արևել. Մամուլ:

2. տ. Ղևոնդ վարդ. Ազդ, 6.

ինչպէս ցոյց է տալիս վիճաբանութեան ընթացքը, բաւական է յիշել այն, որ նա անհաւատութիւն չէր համարում ասել թէ Պետրոս առաքեալ Հռոմ չէ գնացել, Դաշանց թուղթը շինծու է, Դաստառակի աւանդութիւնները միջնադարեան յերիւրանքներ են և այլն, մտքեր, որոնք Տէրոյնցին սարսափ էին ազդում. սակայն վիճաբանութեան մէջ մեր առջևն են գալիս նորա նկարագրի պայծառ գծերն այսպիսի խօսքերի մէջ «Գիտցիր, պատուելի, ժողովի մէջ ասում է Տէրոյնցին Շահնազարեանց¹⁾, ես իմ ազգս քեզ նման չեմ սիրեր, յօժար եմ իմ ազգիս մէջ անարգ ըլլալ եւ մուրացիկ քան յօտար ազգս լիստաւոր եւ հաւուստ»։ Իրենց տարաձայնութեան բուն պատճառը նա պատկերայարգութեան խնդիրը չէ համարում, որն առիթ տուեց ընդհարման, այլ այն, որ Տէրոյնց իւր ընդդիմախօսի առաջ չարաչար պախարակում էր բողոքականներին և Վռելեայն դովում էր պապականներին»։ պատուելու այդպիսի արտայայտութիւնն էր, որ զրգոեց վարդապետի արդար զայրոյթը. «Ես ըսի, պատասխանում է² Շահնազարեան, երկուքն ալ այսինքն նորաղանցք եւ պապականք հակառակ եւ թշնամի են եկեղեցւոյ Հայոց եւ ազգութեան մերոյ»։ Տէրոյնց իւր Հայաստան թերթում էօժէն Բորէին, որ ճանապարհորդել էր մեր երկրում, կրօնասէր և հայասէր էր ներկայացնում, մինչդեռ գիտէր, որ Բորէն Հայերին հերետիկոս էր համարում և այդպէս էր ներկայանում աշխարհին իւր հրատարակութեան մէջ. «Միթէ՞ ազգիդ ասկէ աւելի խարդախութիւն կրնայ ըլլալ, հարցնում է վարդապետը³, որ թշնամին իբրեւ բարեկամ ճանչցնես»։

Այս օրինակները բերուեցան ցոյց տալու համար, որ Կարապետ վարդապետ աւելի ազատ և ուղիղ էր նայում խնդրի վերայ։

1) տ. Արևել. մամ. 1876 սեպ. 337. 2) Անդ. 378. 3) Անդ. 379.

Ժ.

Զնայելով կրած հալածանքներին, Կարապետ վարդապետ Կ. Պօլսում չընդհատեց իւր աշխատութիւնն ընդօրինակելու հին հետաքրքիր ձեռագրներ. Շարունակ ի նոյն դեգերեցայ, գրում է, և գանձեցի զորս պակասէին ինձ ցայն վայր ազգային պատմագիրքը: Աշխատութիւններն արդիւնաւորելու համար նա վերջապէս հեռանում է Կ. Պօլսից և 1855 թուին հաստատւում է Փարիզում: Թէպէտև տակաւին կենդանի էր տ. Ներսէս Ե. Աշտարակեցին և ուժի մէջ էին Կ. Պօլսի իւր հակառակորդ ամիրաներն ու Տէրոյնց, որով Փարիզի «Արևմուտք» թերթում ևս գրեցին Շահնազարեանցին հակառակ, այնուամենայնիւ նա իւր անընկճելի տոկունութեամբ դիմեց գործի: Բարեկամների միջոցով գտաւ իրեն օժանդակ բարերարներ և նոցա նպաստներով հաստատեց Փարիզում հայկական տպարան, 1856-ին հրատարակեց յայտարարութեան ձևով իւր ծրագիրը և ազգայիններին հրաւիրեց Շար հայ պատմագրաց» գործին օգնութեան հասնելու: Եւ չսխալուեցաւ. ինչպէս նորա հրատարակութիւնների վերջում դրուած ցուցակներից երևում է, ազգը համակրութեամբ ողջունեց Շահնազարեանցի¹ ձեռնարկութիւնն և չինայեց իւր լուսման նորա գործի յաջողութեան համար: Առաջին անգամ 1857-ին նորա տպարանից լոյս տեսաւ Դևոնդ վարդապետի «Արշաւանք Արաբաց ի Հայս» գիրքը, նուիրուած բարերարներից մէկի Ապրոյեան Աբրահամ ամիրային յիշատակին, որի պատկերն և զարդարում է գրքի ճակատը: Բարերարների շարքում Շահնազարեան յիշատակում է Լազարեանց Խաչատուր աղային, Մանուկ պէյին, Իւսուֆեան Յովսէփ Չէլէպուն և Կոստանդեան Գրիգորին: Հրատարակչական իւր այդ գործունէութիւնը Փարիզում շարունակեց Շահնազարեանց մինչև 1862 թ. և լոյս ընծայեց Ստ. Ասողիկի, Մով-

1) տ. Դևոնդ վ. Ազդ. 6.

Կաղանկատուացու, Ստ. Օրպէլեանի, Սմբատ Սպարապետի, Վահրամի և Թովմա Մեծոփեցու անդրանիկ հրատարակութիւնները ծանօթութիւններով ու լուսաբանութիւններով։ Մի շատ թանգագին ծառայութիւն էր այդ, որ հալածական վարդապետն իւր բազմամեայ տոկուն աշխատութեան շնորհիւ մատոյց Հայոց գրականութեան և պատմութեանը, Ֆրանսական մայրաքաղաքում նաշուտով ընտելացաւ երկրի լեզւին, մօտեցաւ և մտերմացաւ հռչակաւոր գիտնականների հետ, արաբերէնի ուսուցչապետն Ռայնօ (1795—1867) խրախուսեց Շահնազարեանցին Ֆրանսերէն թարգմանելու Ղևոնդի պատմութիւնը, Փարիզի Արևելեան կոչուած ընկերութիւնը նորան դասեց իւր անդամակիցների շարքը, Մոսկովի Լազարեանց ճեմարանն ընտրեց նորան իւր խորհրդարանի անդամ, և այլն։ Այս ամէնի հետ միասին Կարապետ վարդապետ միշտ և ամէն ժամանակ իւր անուանմօտ պատիւ էր համարում դնել և «միաբան սրբոյ էջմիածնի» խօսքերը։

Բացի «Շար»-ի հրատարակութիւնից Շահնազարեանց Փարիզում տպեց Ֆրանսերէն լեզուով «Esquises sur l'histoire d'Arménie», այս գործն յետոյ թարգմանուեցաւ հայերէն և լոյս տեսաւ 1863-ին Կոռնկի մէջ և առանձին «Ժրագիր պատմութիւն» վերնագրով։ Ամփոփ և առասպելներէից ազատ մի համառօտ գործ է այս, որ գաղափար է տալիս Հայոց անցիալի մասին սկզբից մինչև ժ. դարը։ Կարապետ վարդապետ իւր նախաբանի մէջ այն միտքն է յայտնում, թէ Հայոց ազգը մի պատմական կոչումն ունի Արևելքում. յիշելով այնպիսի ազգերի, որոնք յայտնուել և անցել են, ասում է, որ «ընդհակառակն Հայք նրանց չափ հին լինելով և նրանց պէս ջղակտոր և ջարդուփշուր լինելով, էլի կան տակաւին աշխարհի երեսին վրայ և պահած են իրանց լեզուն, իրանց բրիստոնէական ազգային կրօնը, իրանց հայրենի երկիրը, իրանց յիշատակարանները, սովորութիւնները և օրէնքները, որոնք իրանց ազգայնութեան նման կենդանի են։ Այս ի-

րերուն նայելով, ասում է, կարելի է հաստատել և պընդել, որ այս ազգը տակաւին իր պաշտօնը չէ կատարել և դեռ ջնջուելու և կործանուելու վրայ չէ: Այսպէս մտածելով, Շահնազարեանց Հայերին է վերապահում Արևելքի ապագայ վերածնութեան կոչումը: «Թէ որ Արևելքին սահմանուած է մի օր քրիստոնէութիւնը ընդունելու, թէ որ քաղաքակրթութիւնն այնտեղ պիտի մտնի, թէ որ այստեղ բարք և վարք պիտի ամրանան, Հայք, ասում է, անշուշտ, մի մեծ պաշտօն ունին կատարելու այս վերագարգացման գործքի մէջ: Շահնազարեանցի այս անդրդուելի համոզմունքն յաճախ արտայայտուել է նոքա հրատարակութիւնների և ձեռնարկութիւնների մէջ. 1862 թուին նա գրեց և հրատարակեց Փարիզում իւր թէպէտ փոքրիկ բայց նշանաւոր գործը «Դաշանց թղթոյ քննութիւն և հերքումը», որի մէջ նա, պատմելով իւր ընդհարումները Կ. Պօլսում յատկապէս ճարտարապետ Պալեան Կարապետ ամիրայի հետ, գործելով փաստերով և ճարտարօրէն հերքում է տ. Մատթէոս կաթողիկոսի «Հաստատութիւն ստուգութեան Դաշանց թղթոյն» տետրակի բովանդակութիւնն, և հաստատում է նոյն թղթի կեղծ լինելը. այդտեղ Կարապետ վարդապետն հանդիսանում է ջերմ նախանձախնդիր Հայոց եկեղեցու և ազգի արժանապատուութեան, իւր հայեացքներն ազգի վիճակի բարելաւութեան և յառաջադիմութեան վերայ նա ընդարձակ բացատրած է «Բովանդակութիւն» վերնագրով մասում, որտեղ թէև շատ համառօտ բայց վսեմ տեսութիւններ է անում ազգային կացութեան վերայ¹:

Նոյն 1862-ին Զէյթունի Հայոց շարժումների ժամանակ Կարապետ վարդապետ մի յիշատակարան մատուց

1). Կարապետ վարդապետի երկերի ցանկում յիշում են նաև 1) Նկարագիր պատմութեան Հայոց, գաղղիերէն հեղինակութիւն, 2) Ընդարձակ տեղագրութիւն Հայաստանի, գաղղիերէն հեղինակութիւն և 3) Պատասխանիք ընդդէմ բողոքականաց ի պաշտպանութիւն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ:

Նապօլէօն Գ. Կայսեր, հայցելով նորա ուշադրութիւնը Կիլիկիոյ Հայերի վիճակի վերայ:

ԺԱ.

Թէ ի՞նչն ստիպեց Կարապետ վարդապետին թողնել Փարիզն և 1863-ին տեղափոխուել Մանչէստէր, յայտնի չէ: Հաւանական է որ հայ գաղութի ընդարձակութիւնն և իւր հովուական պարտաւորութիւններն աւելի հրապուրեցին նորան այնտեղ: Փարիզում նա ինքն էր նախապատճառ եղել Հայոց համար մի մատուռ կամ ժամանակաւոր աղօթատուն ունենալու, բայց այն ժամանակները մշտական բնակիչներ չկային այնտեղ և վարդապետն առանց ժողովրդի էր մնացել: Անգլիական Մանչէստէր քաղաքը ընդհակառակը ոչ միայն բաւական հայ բնակիչներ ունէր, միևնոյն ժամանակ և կեդրոնն էր Հնդկաստանի Հայոց առևտրական ձեռնարկութիւնների, ուր լինում էր Հայերի երթևեկութիւնն ամէն կողմից: Հռչակաւոր վարդապետը Մանչէստէրում էլ պատկառելի դիրք գրաւեց և իւր սովորութեամբ գրիչը ձեռքից չթողնելով 1864-ին սկիզբն դրեց հայերէն մի թերթի հրատարակութեան, որի անունն էր «Ներկրագունդ»։ ձեռքի տակ չունենալով այդ թերթից որևէ մի օրինակ, անկարող ենք գաղափար տալ ընթերցողին նորա բովանդակութեան և ուղղութեան մասին: Կ'ասենք միայն, որ շատ կարճատև էր նորա կեանքը, որովհետև Կարապետ վարդապետն իւր բազմաշխատ կեանքի բռնի տակ, թէպէտև դեռ հազիւ յիսուն տարեկան եղած, մօտենում էր գերեզմանին: Նոյն 1864-ին նա հիւանդանալով հեռացաւ Մանչէստէրից Փարիզ բժշկութիւն գտնելու. հիւանդութիւնն ստիպեց նորան գնալ հարաւ, առժամանակ Նգիպտոսում Նուպար փաշայի հիւրասիրութիւնը վայելեց և նորա հետ մտերմացաւ. ապա անցաւ Կ. Պօլիս և իւր վաղեմի բարեկամ Նրզնկացի տէր Գէորգ Արծրունու

տանն օթեան ընդունեց որ Պասգիւղի քահանան էր¹։ Ասպնջականները սիրով համբերութեամբ խնամեցին իրենց յարկի տակ հիւանդ վաստակաւորին, օղափոխութեան տարան, բժիշկներ բերին և այլն, սակայն Կարապետ վարդապետի կեանքի ասպարէզը վերջացած էր. նա իւր մահկանացուն կնքեց 1865 Օգոստոսի 31-ին. մարմինն ամփոփուեցաւ Պասգիւղի գերեզմանոցում, ուր նորա շիրմի վերայ կայ այս տապանագիրը.

«Աստ հանգչի յուսով փառացն յաւիտենից Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանց, ծնեալ ի Համատան ի 14 մարտի 1814 թ. և վախճանեալ ի Պասգիւղ Կոստանդնուպօլսոյ յամի 1865 Օգոստոսի 31-ին»։

Նորա կեանքն ու գրական գործունէութիւնն անեղծ յիշատակներ են, որոնք աւելի տեւականօրէն պիտի խօսեն ու յիշեցնեն վաստակաւոր վարդապետի մասին քան իւր տապանագիրը. սակայն մտահարուստ և միշտ աշխոյժ Շահնազարեանցն աւելի երկար ապրելու բուռն ցանկութեամբ թողեց և մի կտակ իւր ազգի օգտին, 1850—1865 թ. նա գրեթէ շարունակ շարժուն գործունէութեան մէջ էր։ Թէ ունէր իրեն հետ մի գումար, երբ Թիֆլիսից անցաւ Պօլիս, և որքան էր այդ գումարը, մեզ հաւաստի յայտնի չէ. բայց շատ հաւանական է, որ նա իրեն նիւթապէս ապահովելուց յետոյ միայն յանձն առնէր փախուստ և անստոյգ ապագայ։ Անկախ այս հանգամանքից, երբ Կարապետ վարդապետ Փարիզ փոխադրուեցաւ և բարերարների դրամական օժանդակութեամբ տպարան հաստատեց, այնտեղ նա իրեն տուած քանքարը շահեցուց իւր անխոնջ աշխատութեամբ։ Նորա տպարանը կամ ինչպէս ինքն է

*) Այս քահանայի տանը պահուում է և Շահնազարեանի ձեռքաներկ պատկերը, որ նկարել է генералъ майоръ Назымовъ 1844 թուին, թուի թէ նորանից է առնուած և Արաքսի մէջ լոյս տեսած պատկերը (տ. Արաքս, Բ. տ.) Կ. Կ.—Յօդուածիս ճակատը զարդարող պատկերը մենք ձեռք բերինք Պօլսում 1896 թուին։ Խմբ.

անուանում, գործատուներ մօտ տասն տարի գործեց և նորան արդիւնք տուեց, նմանապէս և նորա հրատարակութիւններն այսպէս կամ այնպէս եկամուտ էին բերում: Միևնոյն ժամանակնա ունէր ճոխ գրատուն, գրչեայ մատեաններ և այլ հաւաքածոյ: Նա իւր տպարանն և իւր բոլոր շարժական գոյքը կտակեց ազգին, կտակակատար նշանակեց Վարժապետեան Ներսէս վարդապետին (յետոյ պատրիարք) և կտակի մէջ պայման դրեց, որ երբ իւր բոլոր գոյքը վաճառուի և առձեռն պատրաստ գումարի հետ միասին օսմանեան հազար ոսկի դառնայ, Կիլիկիայում այդ հաշուով մի դպրոց բացուի իւր անունով, իսկ եթէ գումարը չբաւէ, պակասը լրացնէ Նուպար փաշան: Վարժապետեան այդ կտակը գործ դնելու ժամանակ օգտուեցաւ մի հանգամանքից. այդ միջոցին վախճանել էր Նուպար փաշայի եղբայրն, Առաքել պէյ: Ներսէս վարդապետ գնաց Եգիպտոս Նուպար փաշայի մօտ և նորան օգնութեան կանչեց. առատաձեռն փաշան իւր եղբոր յիշատակին նուիրեց երեք հազար ոսկի, որը միացնելով Շահնազարեանի կտակած հազար ոսկու հետ, ուսումնարանի բացման դրամադուլա եղաւ: Աչքի առաջ ունենալով Կիլիկիոյ անյարմարութիւնները, 1866-ին, Վարժապետեանի և Նուպար փաշայի ջանքերով բացուեցաւ Խասգիւղում այն վարժարանը որ բարերարների անունով կոչուեցաւ Նուպար-Շահնազարեան: Տասն տարի յաջող գոյութիւն ունեցաւ այդ վարժարանը Վարժապետեանի անմիջական հսկողութեան տակ և տուեց շատ պիտանի սաներ (նոցանից մէկն է պ. Մինաս Զեբազ), առաջին աւարտողները սարկաւազ ձեռնադրուեցան նոյն Վարժապետեանի օրհնութեամբ: Կարելի է ասել վերջինիս քնքոյշ խնամածութեան առարկաներից մէկն էր վարժարանը, որի մէջ ինքն և տեսուչ էր և կրօնագիտութեան ուսուցիչ, նա և հոգս տարաւ վարժարանի վիճակն ապահովելու, շէնքն ընդարձակեց, գնելով նորա համար նոր տուն և պարտէզ, 1870-ին վարժարանի աւագ

աշակերտների խմբագրութեամբ վերսկսուեցաւ Կ. Պօլսում Շահնազարեանի «Երկրագունդ» թերթի հրատարակութիւնը, այս ձեռնարկութեանը նպաստեց այն, որ Կարապետ վարդապետի տպարանը Մանչէստերից փոխադրուեցաւ Կ. Պօլիս և գործի դրուեցաւ:

Դժբաղտաբար տասն տարի միայն գոյութիւն ունեցաւ Նուպար-Շահնազարեան վարժարանը: Այն դրամագլուխը, որ վարժարանի ապահովութեան հիմքն էր, Ռուսիայի երկաթուղու տոկոսաբեր թղթերով էր պահուում. 1875-ին արժէթղթերի գինն ընկաւ, տոկոսը պակսեցաւ, և ի վերջոյ բոլորովին կորաւ: Այդ և պատճառ եղաւ վարժարանի ակամայ փակման:

Այս է Շահնազարեանց Կարապետ վարդապետի կեանքի և գործունէութեան հակիրճ նկարագիրը: Շատ բան տակաւին կարօտ է լուսաբանութեան և շատն էլ մնում է մթութեան մէջ այն պատճառով, որ մինչև օրս ոչ ոք չհոգաց նորա կենսագրութեան ճշգրիտ աղբիւրներն հրատարակութեան տալ, նորա տպած և անտիպ երկերը ժողովել և միասին տպագրել ուսումնասիրութեան համար, և վերջապէս քննադատութիւնը նորա ծանօթ գործերի, մանաւանդ նորա փախուստին վերաբերեալ խնդիրների, տակաւին կատարուած չեն: Ժամանակ է այդ ամենին ձեռնամուխ լինել, աչքի առաջ ունենալով, որ վաստակաւոր վարդապետն ԺԹ. դարու պատմութեան մէջ իրեն շուրջը բոլորած անձինքներով և անցքերով բաւական պատկառելի տեղ է գրաւում:

Թէպէտև նա ս. էջմիածնի մերձաւոր շրջաններից փախաւ, բայց նա մնաց միշտ միաբան այդ մայր վանքի և այսօր նորա անուան յիշատակով փառաւորուում է միայն ս. էջմիածնի միաբանութիւնը, որ իւր միջից տուեց այդքան հայրենասէր, գործունեայ և հաւատարիմ մի ժառանգ: Երանի՜ թէ հալածական բազմադղիւն վարդապետի կեանքն և օգտակար գործունէութիւնը միշտ խրատական

օրինակ միան միաբանութեան երիտասարդ սերունդին՝
անխարդախ սիրել հասարակաց շահերն ու կարիքները,
նշանաբան ընդունելով Կարապետ վարդապետի հետեւեալ
խօսքերը.

«Յօժար եմ իմ ազգիս մէջ անարգ ըլլալ և մուրա-
ցիկ, քան յօտար ազգս փառաւոր և հարուստ»:

Կ. Կոստանեանց

